
Politik Psikoloji Dergisi
The Journal of Political Psychology

Kitap Değerlendirmesi

Book Review

Şarkiyatçılık ve İslam. Michael Curtis

(Çev. Mehtap Çakır), İstanbul: Matbu Kitap, 2015, 500 sayfa.

Büşra Esen*

*“Hayal gücümüzün uçsuz bucaksız kırk ambarı.
Doğu bizim kafamızda.”*
Thierry Hentsch

Giriş

Michael Curtis’in kaleme aldığı “*Şarkiyatçılık ve İslam*” kitabının temel argümanı Montesquieu ile başlayıp Weber’e kadar uzanan altı Batı Avrupalı düşünürü ait görüşlere ek olarak seyyahlara, Doğu bilimlerinde çalışma yürüten Batılı bilim insanlarına, Aristo ve sonrasında gelen siyaset kuramcılarının ait gözlemler baz alınarak yapılan inceleme ve araştırmalar ile altı düşünürün Orta Doğu’daki politik ve dini yaşamın gerçek portresine ve İslam’ın yapısı ve motivasyonuna ilişkin düşünceleri tartışmaktadır. Rutgers Üniversitesi’nde Siyasal Bilimler Fahri Ordinaryus Profesörü olarak görev yapan Michael Curtis, uzun yıllar Orta Doğu’da Barış için Amerikalı Profesörler Derneğinin başkanlığını ve Middle East Review’in editörlüğünü de yapmıştır. “*Şarkiyatçılık ve İslam*” kitabı Orta Doğu toplumları ve Müslüman toplumlar hakkında çalışma yürüten Batılı araştırmacılar ve gözlemcilerin bu toplumları ön yargı ve ırkçılığa izin vermeden inceleyip yorumlayabilecekleri tezine dayanmaktadır. Curtis’in kitabının temel argümanını merkeze alarak bu çalışma içerisinde altı düşünürün şark despotizmi ve sömürgeleştirme hakkındaki fikirleri ile Doğu’yu hem politik hem de dini açıdan değerlendirilmelerini tartışacağız. Bu kontekste Batı’nın “öteki” algısı/ Batı’nın gözünde Doğu algısı üzerinde durulmuştur.

I. Doğu-Batı Kavramları ve Şark Despotizmi Üzerine

Doğu Batı kavramları coğrafik kavramlar mıdır? Neyi ifade ederler? Doğu Batı kavramları şarkiyatçılık ve garbiyatçılık kontekstinde kültürel kavramlardır çünkü

* Yüksek Lisans Öğrencisi | Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü | besen817@gmail.com | ORCID: 0000-0002-1782-2399

Geliş Tarihi: 12 Nisan 2022
Received: 12 April 2022

Kabul Tarihi: 23 Haziran 2022
Accepted: 23 June 2022

Bu makaleye atf için / To cite this article: Esen, B. (2022). *Şarkiyatçılık ve İslam* Michael Curtis (Kitap Değerlendirmesi). *Politik Psikoloji Dergisi*, 2(1), 85-107.

Orta Doğu, Yakın Doğu ve Uzak Doğu ifadelerini kullanmaktayız. Bu ifadeleri Batı'dan hareketle kullanıyoruz. Dolayısıyla Doğu ve Batı kavramları görece rölatif ve kültürel kavramlardır. Thierry Hentsch (1996: 7), *Hayali Doğu* kitabında “*Doğu bizim kafamızda. Bizim Batılı kafalarımızın dışında Doğu yok. Hatta Batı'nın kendisi de yok. Batı, karşıt terimiyle aynı nedenlerle içimizde var olan bir düşünce. Ama biz onu tanımlamaya hiç gerek duymayız: O bizim kendimizdir.*” diye Doğu ve Batı kavramları hakkındaki düşüncesini ifade eder.

Curtis, Amerikalılar ve Avrupalılar için Doğu teriminin kullanımı, Doğu'nun sınırlarının tam olarak tanımlanmasında genellikle farklılık gösterdiğini ifade eder. Teriminin kökeninin Latince güneşin doğduğu yer anlamına gelen *oriens* kelimesinden geldiğini belirtir. Batı Avrupa dillerinde, günümüzde Orta Doğu veya alternatif olarak Yakın Doğu olarak tabir edilen bölgeye Doğu denildiğini ifade eder. Kelimenin sıfat hali olan Şarklı da benzer şekilde bu bölgedeki ülkelerde yaşayan halklar ve bu halkların kültürleri için kullanıldığını belirtir.

Doğu terimi, Amerika'da 19. yüzyılın son yıllarından beri, Batı Avrupa'daki kullanımıyla çelişir şekilde, Doğu Asya ülkeleri veyahut günümüzde sıkça Uzak Doğu olarak tabir edilen bölge için kullanıldığını ifade eder. Batı teriminin ise kitap içerisindeki tartışmalarda, coğrafi, kültürel, politik, dini ve ahlaki birtakım nitelikleri kapsayan bir kavram olarak, Avrupa ile eşanlımlı şekilde kullanıldığını belirtir. Batı dünyasının genel olarak Yunan felsefesi, Roma kanunları, tüzel kişi konsepti, Yahudi-Hristiyanlık, seküler Aydınlanma ve bölgesel ulus-devletlerin oluşumunu sağlayan politik gelişmeler gibi etkilerin bir araya geldiği bir bütün olarak görüldüğünü ve hem eski hem de modern Doğu'ya göre farklı değerler ve yaşam biçimlerine sahip olduğunu ifade eder.

Curtis kitap içerisinde yer alan düşünürlerin Orta Doğu ülkelerinde var olmuş siyaset modelleri hakkındaki algı ve kanaatlerini; İslam'ın yapısını ve söz konusu ülkelerin yanı sıra, Kuzey Afrika ve Babür İmparatorluğu'ndaki ülkelerin siyasal davranışları üzerindeki etkisini ele aldığını belirtir. Bu bahsi geçen modelin de Şark despotizmi olarak tanımlandığını ifade eder. Kökeni, Yunancadaki, ailesi ve köleleri üzerinde mutlak güce sahip evin efendisi anlamını taşıyan *despotes* kelimesinden geldiğini açıklar. Bu kavramı kullanarak, otokratik ve mutlak yönetim modeli, daha ılımlı olan diğer yönetim şekillerinden analitik olarak ayrılabilceğini belirtir. Curtis altı yazarın; Batı tarzı rejimlerdeki değer ve ilkelerle derin bir çatışma içinde olan Doğu'daki idari yapı ve iktidar yapısının, siyasal doktrinler ve liderlik kavramının özelliklerini tanımladıklarını ifade eder. Bu çalışma içerisinde sırası ile altı yazarın bu düşünceleri üzerinde bir tartışma oluşturacağız.

II. Montesquieu'nün Şark Despotizmi Hakkındaki Görüşleri

Montesquieu, 1721 yılında yayımladığı *İran Mektupları* ile ün kazanmıştır. Bu metinde “bilimsel” ve “ileri” Avrupa imgesine destek veren fikirleri tartışmıştır. Avrupa'nın bu üstünlüğü düşüncesi, onun elverişli ve ılıman havası

Montesquieu'nün 1748 yılında yayımlanan *Yasaların Ruhu* adlı metninde belirginliğini tam olarak ortaya koymuştur. 'Şark despotizmi' kavramını yeniden metinlerinde vurgulu bir şekilde kullanan kişidir Montesquieu. Onun için bu kavram Doğu toplumlarına dair çözümlerinin temelini oluşturmaktadır. Fakat onun metinlerini analiz ettiğimizde bir yandan Doğu toplumlarından Avrupa'nın mevcut durumunu eleştirmek için yararlandığı da açık bir biçimde ifade edilmektedir (Sunar, 2010: 31)

Curtis, Montesquieu'nün, cumhuriyet, monarşi ve despotizm olmak üzere, yönetim modellerinin üç ideal "yapısı" veya "türü" üzerine yaptığı ayrımları ifade eder. "Cumhuriyet modelinde üstün güç, halk veya halkın bir bölümüdür. Monarşide, tek bir insan yönetimin başındadır, ancak yerleşik ve değişmez kanunlar söz konusudur. Despotik bir rejimdeyse, sadece kendi arzu ve geçici heveslerine göre yönetimi elinde bulunduran tek bir kişi vardır." (Curtis, 2015: 116) Montesquieu, bu yönetim modellerinin bir türündeki yozlaşmanın, bu yönetim şeklinin başka bir türe dönüşmesine neden olabileceği konusunun altını çizer ve uyarıda bulunur. Montesquieu'nün bu üç yönetim modeli içerisinde karşılık bulan unsurlar aynı zamanda devlet yapısını etkinleştiren ilkeleri ve arzularını da ifade etmektedir. Curtis, Montesquieu'nün bu düşüncesindeki yönetim modelleri ve ilkelerini aşağıdaki pasajda ifade eder:

"Cumhuriyet modeli için söz konusu ilke erdem, daha açık bir şekilde dile getirmek gerekirse, politik erdemdir. Demokrasi için eşitlik, aristokrasi içinse ılımlılıktır. Monarşilerde onur; despotik rejimlerdeyse korkudur. Bu ilkeler, Montesquieu'nün üç politik model arasında yaptığı ayrımın; eğitim, rejimlerin idamesini sağlayan kanunlar medeni hukuk ve ceza hukuku, refah seviyesi, kadınların toplumdaki yeri, yozlaşma, güvenlik ve özgürlük hakkındaki görüşlerinin dayanağını oluşturur." (Curtis, 2015: 117)

87

a) Despotik Rejimin Özellikleri

Curtis, Montesquieu'ye göre despotik rejimin tutarsız olduğunu belirtir. "Tutarsızlık despotik devletlerin doğal bir özelliği olduğu için emniyetsizlik, tek adamın elinde olan yönetimle iç içe geçmiş durumdadır. Despotik rejim keyfidir. Tüm makamların, şeref kademelerinin ve mevkilerin suiistimal edildiği bir rejimdir." (Curtis, 2015: 132) Anayasanın olmayışı Montesquieu'nün düşüncesinde despotik rejimleri tanımlayan ayırt edici özelliklerinden biridir. Ayrıca ona göre anayasanın olmadığı bir rejim, tahtın devri konusunda da değişmez bir yasanın olmadığını gösterir. Bu noktada yasal süreçlerin keyfi olduğunu ifade edebiliriz. "Adli davalardaki karar yöntemleri birer kayıtsızlık örneğidir. Despotik rejimler esnek değildir; kralların gerekli olduğunda ülkenin farklı bölümleri için farklı kanunları yürürlüğe koyduğu ılımlı rejimlerin aksine, despotların tesis ettiği genel kanunlar vardır." (Curtis, 2015: 133) Despotik bir rejime bakıldığımızda doğası gereği yozlaşmış bir yapısının olduğunu fark edebiliriz. Tamda bu nedenle rejim, vatandaşlarının sahip olduğu yeteneklerin heba edilmesine neden olur.

Ekonomik sorunların yer aldığı despotik rejim bundan dolayı mutlu bir rejim de değildir; meşrutiyet içerisindeki krallar, despotik rejimlerdeki despotlardan çok daha fazla mutludur. Şark despotizminde olan mutluluk ise hedonistiktir. Curtis, Montesquieu'nün düşüncesinde Osmanlı sultanlarının şehvet düşkünü, hedonist bir tavır içerisinde yalnızca kişisel keyifleri için yaşadığını belirtir (Curtis, 2015: 133). Ancak Montesquieu'nün sultanların eğitilmiş kişiler olduğunu ve içlerinde şairlerinde yer aldığından haberinin olmadığına işaret eder. “Modern politik terminolojiye göre, despotik rejim ne gelişmiş ne de modernize edilmiş bir rejimdir; monolitikdir. Güç ve yetki yöneticide toplanmıştır ve neredeyse sınırsızdır. Yönetici aynı zamanda kendi yargıcı konumundadır. Rejim, asillikten ve övgü kazanacak özelliklerden yoksundur.” (Curtis, 2015: 135) Montesquieu için despotizmi engelleyebilecek mekanizmalar, güçler ayrılığı ve karma hükümetlerdir. Bu sistemlerin özelliği kompleks yapıları ve güçlü kurumsal mekanizmalarıdır. Michael Curtis, Montesquieu'ye göre despotik rejimin siyaset dünyasındaki ve saraydaki temel ilkesinin korku olduğunu ifade eder. Curtis, Montesquieu'nün despotizm kavramının özü itibarıyla Doğu'ya özgü olduğunu belirtir. Doğu ülkeleri, Montesquieu'nün düşüncesinde, sosyal ve politik bir değişmezlik içindedir. O Doğu ülkelerini şöyle tasvir etmektedir:

“Bu ülkelerde sıcak iklim, İslam dini, zulüm ve tahammülsüzlüğün kol gezdiği despotik yönetim şekli birbirleriyle iç içedir. Doğu ülkeleri, aklın ve bedeninin uyumsuzluğunun ve herhangi bir çaba gösterme konusundaki acziyetin sergilendiği bir sahne gibidir. Binlerce yıldır aynı kanunlar, davranışlar ve gelenekler sürdürülmektedir. İnsanlar oldukları gibi değil, olmaya zorlandıkları gibi görünürler. Doğu ülkelerinde, Avrupa ülkelerinde olduğundan daha ağır ve sert cezalar vardır.” (Curtis, 2015: 145)

88

Montesquieu, Şarklı rejimlerde, hükümdara olan sınırsız saygının temelinde İslam dininin güçlendirdiği durağanlığın altını çizer. Curtis, Montesquieu'nün Şark despotizminin mutlak güç ve yetkinin tüm formları için bir arketip oluşturduğunu belirtir. Montesquieu bu rejimin özelliklerini şöyle dile getirir:

“Bu rejim sıcak iklimlerde, büyük ülkelerde ve genellikle de İslam toplumlarında mevcuttur. Esas özelliği, güç ve yetkisini aslarına devreden bir tek adamın kendi istekleri ve geçici heveslerine göre ülkeyi yönetiyor olmasıdır. Keyfi ve zorba bir yönetim şeklidir. ...Korku egemendir ve tebaa pasif bir şekilde itaat eder. Gerçek bir kurumsal yapısı, anayasası veya veraset süreci yoktur. Güç ve yetki, tüm mülkiyet hakkını elinde bulunduran yöneticide toplanmıştır ve bu güç ve yetki üzerinde dinden başka bir kontrol unsuru yoktur. Ekonomik açıdan zayıf ve her yönden durağandır.” (Curtis, 2015: 147)

Sonuç olarak Curtis, Montesquieu'nün Orta Doğu, İran ve Hindistan hakkında hatalı veya eksik bilgi sahibi olduğunu, Orta Doğu meselelerinde uzman olanların kolaylıkla anlayabileceğini ifade eder.

III. Edmund Burke ve Hindistan'da Despotizm

Burke bütün dünyaya nüfuz etmiş olan ve neredeyse dünyanın bütün halklarını etkileyerek üzerine düşünmeye sevk etmiş “radikal” bir devrime, Fransız Devrimi'ne tanıklık etmiştir. Burke, tarihçiler arasında Fransız Devrimi'nin nüvelerini barındırıp barındırmadığı hararetli bir tartışma konusu olan iki devrimi yaşamış bir toplumun üyesidir. Bu iki devrimden birisi 1640 yıllarındaki İç Savaş'ın ürünü; Oliver Cromwell'in diktatörlüğü ile sonuçlanan Kanlı Devrim ya da 1649 Devrimidir. Diğer devrim ise aristokrasi, burjuvazi ve köylü sınıfının çıkarları nedeniyle birlikte hareket ettiği ve buna ek olarak aslında anayasanın korunmasına yönelik gerçekleşen 1688 tarihli ılımlı ya da Şanlı Devrimdir. Bu devrimlere ek olarak Burke'ü oldukça etkileyen diğer devrim ise Amerikan Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra gerçekleşen Amerikan Devrimi'dir. Burke bu kontekste değerlendirildiğinde, düşüncelerini devrimlerin beslediği ve şekillendirdiği “çağımızı aydınlatan en büyük bilgin”, bir “sosyal filozof” olarak ifade edilebilir (Şenses, 2018: 25). “Edmund Burke kurumsal bir siyaset düşünürü olmasının yanı sıra, aktif bir politikacı, İngiliz Avam Kamarası'nın çetin bir parlamenter, kısa süreli bir devlet bakanı ve partisinin sadık ve önemli bir üyesiydi.” (Curtis, 2015: 153)

Curtis, Burke'nin politika hakkındaki görüşlerinin İngiltere, İrlanda, Amerika kolonileri, Fransa ve Hindistan gibi ülkeleri kapsayan geniş bir yelpazede; çağın önemli konularıyla olan dolaysız ilişkisine dayandığını belirtiyor. Burke'nin hem öncelikli bir sosyal düzen ve modern muhafazakarlık savunucusu hem de politik rejimlerdeki anayasal ilkelerin savunucusu olduğunu ifade eder. İngiliz egemenliğine karşı Amerikan kolonilerinin haklarını savunması veya İrlanda'daki Protestan egemenliğine karşı Katoliklerin özgürlüğüne destek vermesi, dolayısıyla zamansız bir sömürgecilik karşıtı olarak tanımlanabileceğini ifade eder.

Bu çalışma içerisinde Burke'nin tartışacağımız düşüncesi; Hindistan'la ilgili meselelere katılımıdır. Bu tartışma ile Burke'nin despotizm veya keyfi yetkiye karşı duyduğu nefreti, ilgili olduğu diğer ülkelerin meseleleri hakkında olduğu gibi, Hindistan hakkındaki yaklaşımının da temel unsurunu oluşturduğunu ifade edeceğiz. Burke'ün bu konudaki tavrının belirgin örneği Warren Hastings'e karşı yaptığı eleştirilerdir. Warren Hastings “Hindistan'ın ilk Genel Valisi”dir. Burke, Hastings'in yaptığı, Asya'nın despotik bir dünya olduğu ve bu yüzden de despotik bir rejimle yönetilmesi gerektiği iddiasına karşı gelmektedir. Curtis, Burke'nin İngiliz yetkililerinin Hindistan'da geliştirdiği, ebedi adalet ilkelerine ve hatta doğa kanunlarına karşı gelen despotik yönetim modeli hakkında oldukça endişeli olduğunu belirtir. Bu yazı içerisinde Burke'nin düşünce konteksti üzerinden Doğu Hindistan Şirketi ve şark despotizmi hakkındaki fikirleri üzerinde bir tartışma oluşturacağız.

a.) Burke ve Doğu Hindistan Şirketi

Curtis, Doğu Hindistan Şirketi'nin ticaret ve yönetimin bir arada olduğu önemli ve değişken bir yapısı olduğunu belirtir. Doğu Hindistan Şirketi, İngiliz Kraliyet Tüzüğü tarafından 1600 yılında kurulmuş ve sahip olduğu yetkileri, bu tüzükten ve kendisine önemli, bir otorite yetkisi veren İngiliz parlamentosunun diğer mevzuatlarından almıştır. "Burke'ün 15 Şubat 1788'de ifade ettiği şekliyle, İngiltere'nin Doğu'ya göndermiş olduğu tüm yetki ve krallığın gerçekteki temsilcisi tanımını almaya başlayınca, Şirket'in yetkileri adli yargı, askeri kontrol ve özel bir güç olma derecesinde genişletildi." (Curtis, 2015: 156)

Burke'e göre, İngiliz egemenliği gerekli bir egemenliktir ve Hindistan'ı iyi bir şekilde yönetmek için bazı yöntemlerin geliştirilmesi gerektiğini düşünür fakat bu geliştirilen yöntemler "kadim düzeni" sarsacak şekilde olamamalı ve İngiltere sınırlandırılmış bir yetkiye sahip olmalıdır. Burke İngiltere'nin geliştireceği yeni projelerinde hafif olması gerektiğini düşünür. Burke bu noktada reform ihtiyacının farkındadır. "Hindistan'daki halkların, geleneklerin, dini inançların ve herediter makamların işleyişinin çeşitliliğinden dolayı ülkenin idaresinin kritik ve hassas bir mesele olduğu sonucuna varır." (Curtis, 2015: 157) 1 Aralık 1783 tarihinde Doğu Hindistan Yasa Tasarısı sırasında, Hindistan'ın yönetimi hakkında Burke şunları ifade eder: "*İşte buradayız; Krallığın emriyle buradayız ve bulunduğumuz koşullar altında yapabileceğimizin en iyisini yapmalıyız. Bir insanın içinde bulunduğu koşullar, sahip olduğu vazifeler için öğretici niteliktedir.*" (Curtis, 2015: 157)

Burke yukarıdaki cümlelerinin de belirttiği üzere tüm politik yetkinin, yönetilen halkın menfaati doğrultusunda olması gerektiği düşüncesini ifade etmiştir. Burke Hindistan'a hiç gitmemiştir. Ülkede kullanılan hiçbir dili bilmemesine rağmen bu ülkenin gelenek ve göreneklerine, tarihine, yaşanmış olayları hakkında birçok önemli detay hakkında bilgi sahibidir. "İleri sürdüğü veya teşvik ettiği tartışma konuları arasında imparatorluğun yapısı, güç ve yetkinin yozlaşması, despotik ve keyfi yönetim, Hindistan toplumu ve kültürü, işgal edilen topraklar üzerindeki vasilik ve doğa kanununun geçerliliği gibi başlıklar da bulunur." (Curtis, 2015: 160)

Curtis Burke'nin Hindistan'a bakışında muhafazakar olduğunu ifade eder. Gelenekleri muhafaza etme ve sadece geleneksel değerlerin, sosyal hiyerarşinin ve hukuki dengenin korunması gerektiğinde, değişikliğe izin verilmesini savunduğunu belirtir. "Conor Cruise O'Brien, Burke'ün Hindistan halkı için duyduğu endişenin iki nedeni olduğunu öne sürer: İlki, hayatının ilk yirmi yılını İrlanda'da geçiren Protestan bir İrlandalı olarak, kendisinin aksine ceza kanununa maruz kalmış olan baskı altındaki Katolikler için duyduğu endişe ve suçluluk duygusunu bu ülke üzerine aktarmış olmasıdır. İkincisiyse, Hindistan'daki keyfi yetkiye karşı aldığı tutum ve konuyla ilgili tutkulu ilgisinin ortaya çıkardığı görev anlayışıdır." (Curtis, 2015: 165)

Burke Doğu Hindistan Şirketi'nin yalnızca ticari fonksiyonlarla sınırlandırılması gerektiğini ve Şirket'in üzerinde kamu denetiminin gerekli olduğunu düşünüyordu. "Burke yaptığı bir konuşmada Bengal'deki yargıçların İngiliz yasalarını Hindistan'a taşıdıklarını söylerken, "tutumlarının son derece keyfi" olduğundan ve en kıymetli hakları ihlal edilmiş olan insanların en kutsal ayrıcalıklarını gasp ettiklerinden bahsetmişti." (Curtis, 2015: 166) Peter Stanlis ve Peder Francis Canavan'a göre Burke'ün insan toplum kavramlarında doğa kanunları önemli bir rol oynamıştır. Yetkiyi sınırlandırmak ve tekelciliği sonlandırmak için hazırlanmış bir yasa tasarısı olan Magna Carta ile Hindistan'ın Magna Carta'sı olarak değerlendirdiği Doğu Hindistan Yasa Tasarısı Burke için önemlidir. Burke böylece Parlamento'nun bu yasa tasarısı ile Şirket'e keyfi yetki değil bir yönetim hakkı verdiğini belirtiyordu (Curtis, 2015: 167).

b) Şark Despotizmi Kavramı

Burke'nin kitap içerisinde üzerinde durduğu diğer bir nokta, şark despotizmi veya keyfi yetki gücü sorunudur. Burke'ün despotizm hakkındaki görüşleri şöyledir:

"Eski metinleri de dahil olmak üzere her zaman Montesquieu'ya dayanmıştır. Despotik hükümetler, insanların tutkuları üzerine, özellikle de korku tutkusu üzerine kurulmuştur. Despotizm, kendi iradesinin dışındaki başka herhangi bir yöntemle uygulanan güç ve yetkiden" nefret eder. Despotizmin doğasında, "kendine has sınırsız güç ve halk tarafındaki güçsüzlük arasındaki tüm ara makamları ortadan kaldırmak, imha etmek vardır." (Curtis, 2015: 189)

Burke Hindistan'ın valisi olan Hastings'in görüşlerine karşı çıkar. Onun fikirlerini şu şekilde açıklar: "Hindistan'ın her bir bölümü, İslam fethinden beri çeşitli dezavantajlara maruz kalmıştır. Hintliler, sadece şiddetli bir yetki gücü kullanılarak düzen içerisinde tutulmuştur. Hindistan'daki egemenlik yalnızca despotizme işaret etmiştir. Tüm Asya tarihi, sürekli bir keyfi yetki kullanımının varlığını ispatlayan salt bir örnektir. Söz konusu tarih ve insanoğlunun doğası, despotik bir imparatorluğun altında yaşayan tebaanın her zaman ayaklanma için tetikte olduğunu ve kralların da her zaman bu ayaklanma planlarının farkında olduğunu göstermiştir." (Curtis, 2015: 190) Netice itibari ile Hastings despotik bir yönetici olduğunu, keyfi güç ve yetki kullanabileceğini ifade etmiştir.

Burke, 16 Şubat 1788 tarihli konuşmasında, Doğu devletlerinde keyfi güç ve yetki kullanımının olmadığına ısrar etmiştir. "Asya'nın büyük bir bölümü İslam devletlerinin yönetimi altındadır ve bu devletler kanunlarla yönetilir. İslam devletinden bahsetmek, kanunları olan devletlerden bahsetmek demektir. Üstelik bu kanunlar, Avrupa krallıklarındakilerden daha büyük bir gerçekliğe sahiptir, çünkü Tanrı tarafından gönderilmiş ve hem kanunların hem de dinin yaptırımları söz konusudur ve hiçbir prens bu kanunlara karşı gelemez." (Curtis, 2015: 190)

Michael Curtis, Burke'ün Osmanlı sultanı Büyük Türk'ün yetkisi ile Hastings'in kendi yetkisi arasında yaptığı kıyaslamaya karşı geldiğini belirtir. "Burke, Büyük

Türk'ün vatandaşları zorla vergiye tabi tutmayacağını; hiçbir tebaanın elinden yaşamını, mülkünü veya özgürlüğünü alamayacağını; fetva yoluyla olmadıkça barış veya savaş ilanında bulunamayacağını söyleyerek cevap vermiştir.” (Curtis, 2015: 191) Burke'ün düşüncesinde sultan, Avrupalı krallara göre daha katı kurallara tabidir. Ayrıca bu kanunlara göre görevinden alınabilir. Anayasaya göre, Müslüman hükümdarlar, keyfi güç ve yetki kullanımına sahip değildirler.

Burke Hindistan'daki kötülüklerin nedeni olarak gördüğü Hastings'e 13 Şubat 1788'de Avam Kamarası'nın ithamları kabul ederek açtığı davada hem dava başkanıydı hem de önde gelen isimlerden biri olmuştur. “Burke'e göre bu dava, imparatorluğa bağlı insanların haklarını korumak için yapılan bir adalet eylemiydi.” (Curtis, 2015: 168) “Burke'ün davada Hindistan halkları, Avam Kamarası, ebedi adalet kanunları ve insanlık adına yaptığı asli suçlamalardan biri de Hindistan kanunlarının, haklarının ve özgürlüklerinin ve mülkiyet haklarının tahrip edilmesi hakkındadır.” (Curtis, 2015: 191) Burke her yerde olduğu gibi Hindistan'da da “geleneklerin” ve “kamuoyunun” da oldukça önemli bir role sahip olduğunu kitap içerisindeki tartışmada belirtir. Curtis, Burke'ün düşüncesini yetkinin sınırlandırılması, İngiliz egemenliğinin yerel yönetime saygı duyması, yerel iradeyi Hindistanlılara bırakarak ve yeni mahkemelerin geleneksel Hindu ve İslam yasalarını kullanmasına izin vererek Hindistan'a özgü modellerle mümkün olan en yakın şekilde uyumlu olması gerektiğini ifade eder.

IV. Alexis de Tocqueville ve Sömürgeleşme

Tocqueville, 19. yüzyıl aydını, politika, toplum ve tarih alanlarında başarılı bir yazardır. Tocqueville bunlara ek olarak aktif bir ulusal figürdür. Michael Curtis, Tocqueville'in özgürlüğe karşı her zaman içgüdüsel bir sevgi duyduğunu, ahlaka olduğu gibi özgürlüğe de inatla bağlı olduğunu ve özgürlüğü elde etmek için hayatının huzur dolu bir bölümünü feda etmeye hazır olduğunu söylediğini belirtir. Tocqueville'in düşüncesine baktığımızda en güçlü argümanının, “*tarihin sadece çok azının orijinal ve birçoğunun ise kopyalardan ibaret olduğu tablolardan oluşan bir galeri olduğu*” argümanıdır (Curtis, 2015: 213).

Tocqueville bir aristokrat olarak birinci dereceden akrabalarını Fransız Devrimi'nin zor durumda bıraktığının farkındadır. Anne ve babası Robespierre'in çöküşüyle ölümden kurtulmuşlardır. Düşünce itibari ile demokratik kurumları tercih ettiğini fakat iç dünyasında ayaktakımından korkan ve onları aşağı gören aristokrat bir yapıya sahip olduğunu itiraf etmiştir. Kendi ifadesi ile; “*kalben bir aristokrat*” ve “*aklen ise bir demokrat*”tır (Curtis, 2015: 213). Tocqueville aristokrasiye karşı ne sevgi ne de nefret duyduğunu ifade eder. İdeal bir demokrasinin de “*çoşkulu bir hayal*”den ibaret olduğu gerçeğini kabul ettiğini belirtir.

Tocqueville Amerikan toplumunun gelenekleri ve kurumları hakkında kaleme aldığı *Amerika'da Demokrasi* kitabının ilk cildinde “*çoğunluğun tiranlığı*” ve ikinci cildinde “*demokratik despotizm*” kavramlarından söz etmiştir. Tocqueville'e göre

demokratik despotizm artık geçmişteki örneğinden farklı olarak yeni bir despotizm şeklidir. Yapısal olarak da geçmişteki örneğine göre daha yoğun ve ılımlıdır (Curtis, 2015: 215). Tocqueville herkesin bildiği ılımlı liberal karakterine rağmen söz konusu Fransa'nın Cezayir, Akdeniz coğrafyası ve Doğu Akdeniz ülkeleri konusunda yürüttüğü politikalar hakkındaki düşünceleri oldukça farklıdır.

Tocqueville zeki bir sosyologdur. Bunun yanında özgürlük partizanı, köleliğin kaldırılması konusunda önde gelen savunuculardan biridir. Tüm bunlara ek olarak da Kuzey Afrika'daki sömürgeci Fransız hegemonyasının da bir savunucusudur (Curtis, 2015: 217). Curtis, Tocqueville'in politika hakkındaki metinlerine baktığımızda temelinde şunun olduğunu belirtir: "Fransa'nın gücü hakkındaki tasvirlerin ülke içindeki Fransa vatandaşları için olduğu kadar, ülke dışı istihlak için de önemli olduğu fikri yatmaktadır. İnsanların Fransa hakkında sahip oldukları olumlu görüşler, ülkeyi uluslar sıralamasının üst sıralarında tutacaktır." (Curtis, 2015: 219). Ayrıca, Cezayir'in sömürgeleştirilmesi Fransa'nın prestijini arttıracaktır. Bu da şu fikrin; "*Fransız Devrimi ilkelerinin ve devrimin yarattığı aydınlanmanın tüm dünyaya yayılması*" gerçekleşeceğinin bir göstergesidir (Curtis, 2015: 220).

Tocqueville *Amerika'da Demokrasi*'nin temel konusu olan özgürlük meselesi ve özgürlük hevesiyle ve insanlık onuruyla ilgilenmiştir. Fakat Tocqueville için daha önemli bir unsur olarak Curtis şunu belirtir: "Cezayir'deki Fransız hegemonyasının ve sömürgeleştirmenin yoğun ve çetin bir savunucusu olması ve kimi zaman savaş savunuculuğuna varan ateşli vatanseverliğidir." (Curtis, 2015: 223) Tocqueville Cezayir ile ilgili politik fikirlerini *Cezayir Üzerine İki Mektup* eserinde ifade etmiştir.

Tocqueville, *Cezayir Üzerine Mektuplar*'da, Fransa'nın Afrika kıyılarındaki zaferini inşa edecek olan Cezayir'i fethini desteklemesine neden olan iki faktörü belirtir. "Bunların biri, Osmanlı rejiminin mirası olan Şark despotizmidir. Şark despotizmi, Arap kabilelerini düşük bir konuma hapsedmiştir ve aslında bu, Tocqueville'in daha önce de bahsettiği şekliyle, fethin bir uzantısı, fetihçilerin fethedilenlere uyguladığı vahşi bir sömürüdür. Diğeri ise İslam dinidir." (Curtis, 2015:230) Tocqueville'in Afrika'daki Fransa hegemonyasını desteklemesinin nedenleri arasında yer alanlardan bir tanesi de Doğu'nun Avrupa'dan daha az gelişmiş olduğu ve Avrupa hegemonyasının Doğu'nun yaşam şartlarını iyileştireceği konusundaki düşüncesidir (Curtis, 2015: 233). Michael, Tocqueville için hayati önem taşıyan düşüncüyü şöyle aktarır: "*Fransa, Akdeniz'deki ve Kuzey Afrika'daki konumunu ve Cezayir başkenti ile Mers el-Kebir limanlarındaki denetimini korumak zorundadır ve İngiltere'nin Mısır'ın egemenliğini ele geçirmesine engel olmalıdır.*" Tocqueville'e göre Fransa'nın şu ana kadar karşılaştığı en önemli olay Cezayir'in hızlı bir şekilde sömürgeleştirilmesi ve bu süreçte barışçıl bir egemenliğin sağlanabilmesidir. (Curtis, 2015: 234).

a) Kölelik Meselesi

Tocqueville, 21. yüzyılda kölelik meselesi ile ilgili olarak gelişmiş ve az gelişmiş toplumlar arasındaki farklar üzerinde durmuştur. Ahlaki ve politik açıdan gelişmiş toplumların geliştirmekte olan toplumlara nasıl yardım edeceği konusunda düşüncelerini ifade etmiştir. “Yarı-medeni” ya da “barbar” toplumlar olarak bahsetmiş olsa da Tocqueville bir tarihsel aşama kavramı belirlememiştir. “Sömürgeleştirmenin savunuculuğunu yapması ve Fransız vatanseverliği ile Milliyetçiliği hakkında vurgulu savları olmasına karşın, Tocqueville bir ırkçı değildir.” (Curtis, 2015: 248)

Tocqueville Fransa'nın sömürgelerini korumanın yolu olarak köleliğin kaldırılması olduğunu belirtmektedir. “Sömürgelerdeki kölelik sona erdirilmelidir; bu da Fransa'nın gücü ve sahip olduğu yüce konumun muhafazası için sömürgelerini kaybetmemesi gerektiğine ikna olduğunda gerçekleşecektir.” (Curtis, 2015: 251) Tocqueville'in sıkıntılı olduğu nokta, dünyanın her yerinde kölelik anlayışını zayıflatan ve ortadan kaldıran özgürlük ve eşitlik fikirlerinin türediği ülke olan Fransa'da, köleliğin kaldırılması konusunun öneminin henüz yeterince anlaşılmamış olmasıdır. Burada kendisinin ahlaki ve politik açıdan çıkarları iç içe geçmektedir. Ayrıca Fransa'nın dünyanın her yerine yaydığı duyarlılıkları ile uyumlu olarak ve Fransa'ya ait ilkelerle sömürgelerine davranan ülkenin İngiltere olmasından dolayı da oldukça üzgün ve kırgındır (Curtis, 2015: 252).

b) Hindistan'daki İngiliz Egemenliği

Michael Curtis, Tocqueville'in Batı değerlerinin ve Batı egemenliğinin üstün olduğu yönündeki argümanını yalnızca Cezayir hakkındaki yazılarında değil Hindistan'daki İngiliz egemenliğini savunduğu yazılarında da açık olduğunu belirtir. Tocqueville'in Doğu Hindistan Şirketi ve devlet arasındaki idari dengeye de hayranlık duyduğunu ifade eder. Hindistan'ın kaybedilmesinin İngiltere'nin konumunu büyük ölçüde gerileteceğini düşünmektedir.

Tocqueville, İngilizlerin Sipoy isyanını (Hint Ayaklanması 1857-58) bastırmakta kullandığı stratejiler hakkındaki sert yorumları şöyle dile getirmiştir: “*Bu vahşileri yönetmek için aldığınız unvan, onlardan daha iyi olduğunuzu göstermektedir. Yapmanız gereken onları cezalandırmaktır; onlar gibi davranmak değil.*” (Curtis, 2015: 253) Tocqueville, Hindistan'daki İngiliz egemenliğini savunmaktadır. Bu durum onun için harikadır, her ne kadar uygulanan şiddet konusunda kaygıları olsa da İngiltere'nin medenileştirme misyonu olduğuna inanmaktadır.

Tocqueville, Afrika'da her şeyi ile Fransızlara benzeyen bir toplum oluşturmayı ama bunun Cezayir'de yeni bir ulusun oluşmasına mahal vermek anlamına gelmemesi gerektiğini ifade eder. Tocqueville yaşamı boyunca özgürlüğün önemini belirtmiştir. Fakat sömürgeleştirmenin Fransa için son derece önemli olduğunu belirtir. Sıradan bir emperyalist ve sömürgecinin tersine, Tocqueville, bir toplumun başka bir toplum

tarafından hâkimiyet altına alınması konusunun altını çizerek destek vermiştir (Curtis, 2015: 259).

V. James Mill ve John Stuart Mill: Hindistan'da Despotizm

John Stuart Mill ve babası James Mill hayatlarının önemli bir bölümünü Hindistan konusu üzerinde çalışarak geçirmişlerdir. Her ikisi de Doğu Hindistan Şirket'inde çalışmışlardır. Doğu Hindistan Şirket'i 1600 yılında kraliçe I. Elizabeth tarafından kiralanmıştır. Bu şirketin faaliyetleri şu şekilde ilerlemiştir:

“İlk önceleri, Hindistan limanlarında faaliyet yürüten ve Hint pamuğundan tekstil ürünleri satın alan bir ticari şirketken, sonraları giderek kıyılara yerleşmeye başlamıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru, en önemli güç haline gelerek Hindistan'ın büyük bir bölümünde farklı egemenlik formları kurmaya başlamıştır. ...Denetim kurulu vasıtasıyla kontrolü eline alan Şirket, İngiliz hükümetini temsilen Hindistan meselelerinin yönetimini yürütmüştür.” (Curtis, 2015: 265)

James Mill, etkileyici eseri *Britanya Hindistan'ın Tarihi* ve Londra'daki Şirket'te sahip olduğu resmi mevki nedeniyle Hindistan ile ilgili konularda önemli bir yeri vardır. “Faydacı düşünür Mill, şarkiyatçıların, kamu çıkarı ilkesine dayalı olan reformlar yoluyla kurtulunması gereken, istenmeyen geleneksel kurumları muhafaza eden Hint kültürünün geri kalmışlığını gizlediğine inanmaktadır.” (Curtis, 2015: 273) James Mill'in düşüncesine göre, Hintlilerin durumuna bakıldığında, yarı-medeni ulusların buldukları durumundan çok ileri seviyeye sahip olmadıkları dile getirilebilir. James Mill'e göre Hindistan'da İngilizler'in olmadığı dönemde despotik bir yönetim anlayışı mevcuttur. Toprak sahibi, despot kişilerin egemenliği söz konusudur. Yönetimde alınan kararlar bireyselliği ikinci planda tutmakta ve özel mülkü engelleyen önlemler alınmaktadır. James Mill'e göre Hindistan, tüm bu nedenlerden dolayı Avrupalıların tarihsel gelişimini yaşayamamaktadır. Bu süreç Hindistan'ı medeniyet açısından Avrupa'dan daha geri bir konumda bırakmaktadır (Sarıkaya, 2018: 55).

James Mill, Hint edebiyatı ve Hinduizm'i küçüksemetmektedir. Mill'e göre Hint edebiyatı abartılı ve yapaydır. Onun düşüncesinde Brahmanlar: “*Masal tarihinin şimdiye kadar karşımıza çıkardığı*” en yüzsüz ve belki de en yeteneksiz hikâye anlatıcılarıdır.” (Curtis, 2015: 274) James Mill, Hint kanunlarının, vasiyet ile mal devri yetkisinden haberdar olmadıklarını belirtmiştir. James Mill, Hint toplumu ve Hint kültürüne karşı oldukça eleştirel bir tavır içerisinde. Onun eleştiri noktaları: “*Hinduizm, sosyal düzen, “ilkel” toplum, bu toplumun politik yeteneksizliği, geri kalmışlığı ve Şark despotizmi.*” (Curtis, 2015: 276) Mill'in düşüncesinde, Hintliler geri kalmış ve durağan bir toplumdur.

Curtis, James Mill'in düşüncesine göre İngiltere'nin vazifesi; Hindistan'ın daha uygar bir hayata doğru ilerleme kaydedebilmesi ve daha yüksek bir ahlaki ve düşünsel seviyeye doğru ilerleyebilmesini sağlamak amacıyla Mill'in saptadığı eksiklikleri gidermek, olduğunu belirtir. Mill'in açıklamalarında Hintlilerin

despotizm ve papazlık sebebiyle hem bedenen hem de ruhen insan ırkının en çok köleleştirilmiş üyeleri olduklarının altı çizilmiştir (Curtis, 2015: 279).

James Mill'in oğlu klasik liberalizm düşünürü, ekonomi, mantık, siyaset bilimi ve kadın hakları konuları üzerinde fikirlerini ifade etmiş olan John Stuart Mill hayatının büyük bir kısmını Doğu Hindistan Şirket'inde çalışarak geçirmiştir. Mill, babası ile bazı düşünceleri paylaşırsa da babasının ölümünden sonra düşünsel bir başkaldırı içine girmiş olabileceği tartışılabilen bir konudur.

a) Şark Despotizmi

John Stuart Mill, despotik monarşilerde birçok sorunun var olduğuna işaret etmiştir. Onun düşüncesinde despotik monarşiler şöyle tasvir edilir: “*Despotik monarşiler, despotun görkemini yüceltmek için bazı özel yöntemlerle ülkedeki en iyi akıl gücünü sistematik olarak organize edebilirler; ancak toplum genel olarak politik meselelere dair bilgisiz ve ilgisiz kalır.*” (Curtis, 2015: 291) John Stuart Mill, doğu toplumunun durağan olduğunu ifade eder. Fakat bu durağanlığın önüne dışarıdan gelen bir yardım ile geçilebileceğini ve böylece ilerleme kaydedebileceğini savunmaktadır. “Tocqueville ve François Guizot'nun insan doğasının özünde var olan bir özellik olarak kabul edilen “gelişim kanunları” hakkında yaptıkları genellemeleri değerlendiren John Stuart Mill; dünya üzerinde kendiliğinden ortaya çıkan bir ilerleme yetisine sahip tek topluluğun Avrupa ulusları ailesi olduğunu belirtmiştir.” (Curtis, 2015:294) John Stuart Mill'in metinleri içerisinde, despotik ülkelerin ekonomilerini konu alan yazıları, Şark despotizmdeki politika ve ekonomik durgunluğun temelinde bulunan icar, vergilendirme ve kiralama sorunlarını vurgulamıştır (Curtis, 2015: 295).

J. Stuart Mill'in Hindistan'da eleştirdiği konulardan biri de toprak mülkiyeti sistemidir. Kral, toprağın sahibi olarak köylülere [ryot], toprağı kiralamaktadır. Vergileri de bu kira olarak almaktadır. Bu sistem içerisinde kral, topraktan elde edilen üründen istediği kadar almakta serbesttir. Ayrıca bu sistem sermaye birikimine ve ekonomik gelişmeye engel olmaktadır. Bu durumun nedeni kralın, kiralari istediği oranda ve genele bakıldığı zaman bu oranların oldukça yüksek meblağlar şeklinde olmasıdır. Mill'e göre, yaşanan bu olayın önüne geçmek amacıyla kira tutarları sabitlenerek çiftçiler özel mülkiyet sahibi köylülere dönüştürülmelidir (Sarıkaya, 2018: 56).

James Mill, Orta Çağ Avrupa toplumunun bile Hint kültüründen ileri bir seviyeye sahip olduğunu belirtir. Orta Çağ Avrupa toplumunun ekonomilerinde oldukça etkili olan tarım ve sanat teknikleri ile ayrıca insanların entelektüel ve ahlaki özellikleri ile Hint toplumundan oldukça gelişmiş bir düzeyde olduğunu belirtir (Curtis, 2015: 298). James Mill, Tocqueville'in sömürgeleştirme konusundaki hevesini paylaşmamıştır. James Mill'e göre sömürge, politik ve ekonomik gibi çeşitli nedenlerden dolayı bir engeldir. James ve John Stuart Mill, sömürgeleştirmeyi desteklemek yerine, odak noktalarını İngiltere'nin medeniyet seviyesini yükseltme

ve toplumun korkunç durumunu değiştirme üzerine yoğunlaştırmışlardır (Curtis, 2015: 299).

Hoşgörü ve vicdan özgürlüğünü savunan John Stuart Mill gerekli yerlerde kanun reformu yapılması gerektiğini belirtmiştir. Yazılı bir kanun olmadığında iyi bir adalet yönetiminin sağlanamayacağını farkındadır. James Mill'in savunduğu anlaşılır, yazılı ve kapsamlı bir medeni kanun kavramının temeli: 'Faydacı felsefesidir.' (Curtis, 2015: 301) John Stuart Mill Hindistan'da uygulanan bebeklerin öldürülmesi veya eşi ölen kadınların yeniden evlenmesinin yasaklanması gibi pratiklere oldukça karşıdır.

John Stuart Mill, *A Few Words on Non-Intervention* adlı metninde, Hindistan'ın eyaletlerini, düşük bir sosyal gelişim seviyesine sahip barbar sistemler olarak ifade etmiştir. Bu barbar sistemler ile başa çıkabilecek yöntem modeli de despotizmdir. Ana hedefi gelişim olan ve bunu sağlayabilmek için kullanılan araçların meşru görülmesi olanaklı hale getirilmiştir (Curtis, 2015: 307). John Stuart Mill'in İngiltere hegemonyası konusunda herhangi bir tereddütü bulunmamaktadır. Onun düşüncesine göre "barbar toplumlar üzerinde hegemonya kurulması, devletler kanununun ihlali olarak yorumlanmamalıdır, çünkü barbar toplumlar; mümkün olan en yakın zamanda ileri bir ulus haline gelmelerine uygun şekilde muamele görmek dışında, herhangi bir ulusun sahip olduğu haklara sahip değildir." (Curtis, 2015: 308)

John Stuart Mill kaleme aldığı *Temsili Hükümet*'in son kısmında "*Medeni bir ülkeye tabi olan yarı-vahşi bir sömürgeye gerçek yönetim kuramını tanıtmak, Doğu Hindistan Şirketi'nin kaderidir.*" ifadesini kullanmıştır (Curtis, 2015: 314). John Stuart Mill, son dönemlerde oldukça sert eleştirilere mazur kalmıştır. Bu eleştirilerin nedenini Curtis şöyle ifade eder:

"Batılı olmayan kültürlerden söz ederken olağan liberal görüşlerine ters olan bir üstünlük hissi yarattığının ve Avrosantrik bakış açısına sahip olduğunun düşünülmesi; bu kültürlerden bahsederken zaman zaman *barbar, yarı-barbar, vahşi ulus ve az gelişmiş medeniyet* gibi korkunç tanımlar içeren nahoş ve günümüzde politik olarak yanlış görülen bir dil kullanmış olmasıdır." (Curtis, 2015: 315)

John Stuart Mill yukarıda söz edilen ifadeleri kullanmış olsa da içinde yer aldığımızda çağda ırkçı biri değildir. Dogmatik bir ideolog değildir. Toplumların arasında kalıtsal biyolojik farklar olduğunu kabul eden bir düşünür de değildir. John Stuart Mill ne emperyalisttir ne de sömürgeci. John Stuart Mill, İngiltere'nin Hindistan üzerinde hakimiyet sağlaması veya hegemonya kurması yönünde bir çağrıda bulunmamıştır, keyfi denetimlerin yapılması konusunda da bir çağrı yapmamıştır. John Stuart Mill, metinlerinde medeni ve barbar toplumlar arasındaki farklılığı betimlemeye çalışmıştır (Curtis, 2015: 316). John Stuart Mill bağnaz, sömürgeci veya emperyalist değildir.

VI. Karl Marx: Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) ve Şark Despotizmi

Karl Marx, modern toplumu açıklama çabasıyla, eserleri ve düşünceleriyle sosyolojinin klasikleri arasında yer almaktadır. Marx, toplum biçimlerinin üretim biçimleri temelinde şekillendiğini düşünmektedir. Bu nedenle de insanlığın tarihsel olarak geçmiş olduğu aşamaları da üretim biçimlerine göre çözümlenmiştir. Bu çözümlenme içerisinde Doğu toplumlarını açıklamak için ATÜT'ü formüle etmiştir (Sunar, 2010: 47). Michael Curtis, Marx ve Engels'in yazılarında ATÜT ve Şark despotizmi hakkındaki çeşitli ve farklılık gösteren yorumlarda bulduklarını belirtir. Aşağıda bu yorumlar arasında yer alan şu betimlemeye yer verilmiştir:

“ATÜT'ün, Doğu'ya özgü farklı bir sosyoekonomik düzen; kölelik çağından önce coğrafi olarak yaygın olan ilkel bir toplumsal yapı; köleliğin veya feodalizmin bir varyasyonu; “eskimiş bir düzen”; özel mülkiyet ya da üretim ilişkileri formu aslında modern burjuva toplumunun kökleri hakkındaki bir hipotez olan sahte bir kavram; devletin olduğu ama özel mülkiyetin olmadığı bir toplum; ilkel komünist toplum evriminin en genel formu; en ilkel devlet formu ve sömürgecilik sonrası siyasi Afrika rejimlerine uygulanabilir bir konsept; kapitalizmin analiz edilmesine yardımcı olan hayal ürünü bir taslak; var olan tek Avrupa dışı Marksist toplum biçimi; sınıf düzeninin olmadığı bir politik yapı; sınıf toplumunun iki türü arasındaki geçici bir düzen ve yöneticilerin sahip olduğu despotik yetkiye yöneltilen Ezop tarzı üstü kapalı eleştiriler için önemli bir araç olarak görüldüğü farklı görüşler mevcuttur.” (Curtis, 2015: 323-324)

98

Marx ve Engels'in Doğu'ya ve Doğu tarihine yönelik bilimsel çalışmaları 1850'li yıllarında ciddiye kazanmıştır. İki düşünürde Batı ve Doğu'nun yaşam tarzları arasındaki farklılığa dikkat çekmişlerdir. Curtis, Marx ve Engels'in Şark despotizmi kavramının dayanak noktalarını: “Marx'ın 1843'te metinlerini okuduğu Montesquieu'ye, Hegel'in siyasal katılım eksikliği ve ekonomik geri kalmışlık hakkındaki görüşlerine, Voltaire'in Doğu'nun durağan doğasına ilişkin fikirlerine, Adam Smith ve Richard Jones'un kira ve verginin birleştirilmesi hakkındaki görüşlerine ve Jones'un Hindistan'ın dil ve kültür beşiği olduğu yönündeki genel inancına” ifadesiyle vurgulamıştır (Curtis, 2015: 327).

Curtis, iki düşünürün Asya toplumu hakkında yaptıkları yorumları: Bağımsız köy komünlerinin önemi, özel toprak mülkiyetinin olmayışı ve diğer birçok şeyin yanında su kaynakları ve diğer kamu işlerindeki devlet mülkiyeti ve denetimi anlamına gelen Şark despotizmi olarak belirtir. Marx Doğu'daki tüm toplumsal yapının altında Türkiye, İran ve Hindistan'a dayanarak yaptığı açıklamalarda özel toprak mülkiyetinin olmadığını belirtir. Toprakta mülkiyetin olmaması ilkesini ilk ortaya çıkaranların Müslümanlar olduğunu düşündüğünü belirtir. Curtis, Marx'ın komünal, özel mülkiyet formları ve üretim ilişkileri temelinde sınıflandıran dört ana form belirlediğini belirtmiştir. Bunlar; Asya ve Doğu tipi, Slav tipi, antik klasik tip ve Cermen tipi. Asya veya Doğu toplumu, Marx'ın üretim ilişkilerine ilişkin analizinin başlangıç noktasıdır (Curtis, 2015: 333). Ayrıca, Marx ve Engels'in

kesinlikle reddettikleri nokta ATÜT'ü feodalizmin bir başka formu olarak ele almaktır.

a) Farklı Bir Üretim Modeli

ATÜT kavramı ilk defa 1859'da Marx tarafından kullanılmıştır. Engels ise düşüncelerinde Şark despotizmi ve Doğu toplumunu sürekli olarak ifade etmiştir. Her ikisinin de metinlerine baktığımızda sıkça karşımıza bu kavramların çıktığını ifade edebiliriz. Kimi yerde açıkça kimi yerde ise çıkarım yaparak Asya tipi ile diğer üretim modelleri ya da mülkiyet düzenlemeleri arasındaki farklılıkları ortaya koymuşlardır. Curtis, bu farklılıklardan birini şöyle açıklar: "Toplumun artık üretiminin mülkiyeti hakkındadır: Artık üretim; antik modelde köle sahibine, feodalizmde feodal lorda ve ATÜT'te devlete veya Şark despotuna gider." (Curtis, 2015: 349) Marx'ın düşüncesine göre ATÜT, tarihin başlangıcında yer alan orijinal komünizmin özel bir türü olarak değerlendirilmez. Ona göre bunun sebebinin iki temel açıdan kavramsal bir farklılığı vardır. Bu farklılıklar: "ATÜT'te, köyler yerleşik bir yapıdadır ve aynı zamanda avlanma ve toplayıcılıkla uğraşan diğer toplumların aksine tarım ve zanaat faaliyetleriyle iştigal ederler ve diğer hiçbir toplumda var olmayan bir siyasal örgütlenmeye, devlete sahip olmaları" şeklinde açıklanmaktadır (Curtis, 2015: 350).

Marx ortak mülkiyetin kökeninin Hindistan olduğunu düşünür. Marx'a göre Şark despotizmi Hintliler, Slavlar ve Antik Kelkler arasında meydana gelmiştir. Michael Curtis, Marx'ın Çin'i doğrudan bir şark despotizmi veya devlet denetimi altındaki büyük ölçekli sulama işlerine dayalı bir toplum olarak tanımlamadığını belirtir. Bu durumu şöyle aktarmaktadır: "Özel toprak mülkiyetinin ve "yerel sanayi ile küçük ölçekli tarım kombinasyonu"nun var olmasını takdirle karşılayan Marx, Çin'i ortak mülkiyet üzerine kurulu bir üretim modeli teorisi içerisine tam olarak yerleştirememiştir." (Curtis, 2015: 352) Coğrafi ve tarihsel olarak oluşturulan bütün kurguların içerisinde ortak mülkiyet ve despotizme yönelik konularda her zaman Hindistan var olmuştur (Curtis, 2015: 353). Marx'ın düşüncelerine baktığımızda doğu toplumlarının gelişiminin tarihsel olarak batıdakinden farklı izler sürdüğünü görmekteyiz. Ayrıca Marx, Doğu toplumlarının üretim tarzını açıklamak amacıyla Asya Tipi Üretim Tarzı kavramını öne sürmektedir (Sarıkaya, 2018: 42).

b) Asya Tipi Üretim Tarzının Özellikleri

ATÜT'te ve Şark despotizminin egemenliği altında olan insanlar, bu iki etkenin meydana getirdiği sonuç olarak oluşan belirli özelliklere sahip bir sosyal yapı, belirli bir düzen içerisinde hayatlarını devam ettirmektedirler. Curtis, belirli özelliklere sahip bu sosyal düzeni şöyle dile getirir:

"Bu düzen, her biri kendi birliğine sahip, kendi içinde küçük bir dünya oluşturan, kendi kendine yeten ve izole olan kırsal komünlerin düzenidir. Bu topluluklar, farklı şekiller alabilecek olsalar da "Şark despotizminin sabit zeminini" oluşturur.

Toplulukların birbiriyle iletişimi azdır. Bireyler köye gelenek üzerinden bağlıdır; bu, alternatifin olmayışıyla kuvvetlenen bir bağıdır.” (Curtis, 2015: 355)

Curtis, Marx’ın kırsal komün hakkındaki görüşlerini George Campbell’in *Modern India* adlı eserine ve 19. yüzyılın ilk yarısına ait başka yazarların fikirlerinden hareketle oluşturduğunu belirtir. Marx’ın düşüncesinde bütün köylerin sabit bir iş bölümüyle aynı tür ürünü üretebilmektedir. İş bölümü ise doğa kanunlarının karşı konulmaz otoritesiyle gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle de sabit ve devinimsiz bir duruma neden olmaktadır (Curtis, 2015: 355). Marx’ın düşüncesinde tarım ve üreticilerin birliği konusunu aşağıdaki şekilde betimlenmiştir:

“Her köy komününün ekonomik yaşamı, küçük ölçekli tarım ve ev içi zanaat endüstrisinin bütünlüğüne dayalıdır. Kırsal yaşam, köylülerin birbirlerine ekonomik çıkarlar, akrabalık bağı ve örf ve adetlerle bağlı olduğu gelenekler üzerine kuruludur. Kırsalın ve ATÜT’ün ekonomisi, metanın değil, kendi kendine yeterliliğin üretilmesi üzerine kurulmuştur. Üretimin büyük bir bölümü, doğrudan topluluk tarafından, değiş tokuş için değil, kullanım için tüketilir. Sadece artık üretim meta haline gelir ve vergi olarak despota ve devlete gider. Bu artık üretimler yönetici tarafından kullanıldıkları için kapitalizmin temeli olan sermaye olarak biriktirilemez.” (Curtis, 2015: 356)

Curtis, Marx’ın sermaye birikiminin gerçekleşmediğini ifade etmek için Richard Jones’tan alıntı yaptığını belirtir. Hindistan’da yaşayan insanların büyük bir kısmı kendi kendine geçinen çiftçilerdir bundan dolayı biriktirmeye neden olabilecek hasılat fazlası oluşturulmaz. Ayrıca, ücretli işçilik yoktur. Ücretli işçilik, Doğu ve Slav toplumlarında görüldüğü gibi, kölelik ve serflik düzeninin çözünmesinden ve toplumsal mülkiyetin çöküşünden meydana gelmiştir (Curtis, 2015: 356). ATÜT içinde yer alan üretim yöntemleri, burjuva toplumlarına göre oldukça basit ve açıktır. ATÜT’te tefecilik; herhangi bir ekonomik krize ve politik yozlaşmaya neden olmadan uzun bir süre boyunca varlığını sürdürebilir. ATÜT ya da Doğu modeli olarak nitelendirilecek olan Doğu toplumunun önemli özelliklerinden biri de Şark despotizminin argümanını meydana getiren ortak mülkiyettir (Curtis, 2015: 357).

Marx, ilk olarak doğu toplumları arasında yaşanan farklılığı açıklamaya, toprak üzerinde özel mülkiyetin olmayışından hareketle ve bu özel mülkiyet yokluğunun nedenlerini araştırmakla başlar. Doğu toplumları için meydan getirilen Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) doğuda özel mülkiyetin gelişmemesine bağlı olarak kapitalizm aşamasına geçilemeyeceğini vurgular. Bu sebeple de Marx’ın düşüncesindeki tarihsel zorunlu aşama olan sosyalizm ve komünizmi doğu toplumlarının yaşayamayacağına yönelik sorunları ortaya koyar. Merkezi yönetim yapısının güçlü olması sebebiyle doğu toplumlarında özel mülkiyetin görülmediğini savunan Marx, Doğuda toprağın yegâne sahibinin devlet olduğunu ifade eder. Bu nedenle de sınıf temelli bir toplumun ortaya çıkmasını engelleyen durum, özel mülkiyetin yokluğu ve devletin toprağın tek sahibi olmasıdır (Sarıkaya, 2018: 42). Curtis, Marksistlerin düşüncesinde ATÜT’ü şöyle betimler:

“ATÜT’ün kökeni kırsal komünlere dayandığından, ATÜT’te kent, ekonomik açıdan antik toplumlar da dahil olmak üzere diğer tüm toplumlarda olduğundan daha az bir öneme sahip olmuştur. Marksistler bu ayrıma dikkat çekmiştir. Antik dönem klasik tarih kentler tarihidir; fakat kentler mülk ve tarım üzerine kurulu olmuştur; bu kentler kendilerine bağlanmış bölgelerle birlikte (...) iktisadi bütünlüğü oluşturmaktadır. Bunun aksine Asya tarihi, vasat bir tür kent ve kırsal birliğinden oluşmaktadır.” (Curtis, 2015: 360)

Michael Curtis, Marx ve Engels’in Hindistan’ı konu alan metinlerinde, Asya toplumlarında önem arz eden sulama ve su denetimi ihtiyacına dikkat çektiklerini belirtir. Engels, 6 Haziran 1853 tarihli mektubunda konu hakkında şunları kaleme almıştır: “*Suni sulama, [Doğu’da] tarımın ilk koşuludur ve bu ya komünlerin, eyaletlerin ya da merkezi hükümetin meselesidir.*” (Curtis, 2015: 362)

c) Şark Despotizmi

Curtis, Marx’ın Şark despotundan “ataerkil otorite, geniş devlet mekanizmasını kapsayan tek ahlaki bağ” olarak bahsettiğini belirtmiştir. Bu bağın ortaya çıkmasına imkân veren etken, ATÜT’teki durağanlık olduğunu ifade etmiştir. Despotun yetkisi altındaki siyasal yönetimin, iktisadi modelle bağlantılı olduğunu belirtir. Marx, makalelerinin birinde, “Doğulu despotlara otorite yetkisi veren ve yönetimlerine istikrar kazandıranın tek başına fetihlerin değil, kamusal işlevlerin yerine getirilmesi olduğunu” ifade etmiştir (Curtis, 2015: 368). Şark despotu, “tüm toplumu kapsayan birlik” yani kırsal komünlerin başındaki toprak sahibi olarak aktarılmıştır. Bahsedilen komünler, vergi ve artık emeği “kısmen despotun kendisi ve kısmen de hayali kabile varlığı, yani tanrı gibi olan birliğin yüceltilmesi” için ortaya koymaktadır. Ayrıca Marx, diğer metinlerinde ülkenin Şark despotu üzerinden kişileştirildiğini belirtir. Bu durumda despotun mutlak güce sahip olduğu inancını meydana getirdiğini kaleme almıştır (Curtis, 2015: 371). Marksizm uzmanları açısından ATÜT, iki noktada önem ifade etmektedir. Curtis, bu noktaları şöyle dile getirir:

“İlk olarak, geçmişte veya mevcut zaman dilimindeki farklı değişim kanallarının olasılığını sergileyerek ya da ifade ederek, tarihsel analizlerin karmaşıklığını ortaya koyan bir örnektir. En az ilki kadar önemli olan diğer neden ise ATÜT’te siyasal gücün, bu gücün klasik Marksist tanımında olduğu gibi üretim araçlarına sahip olan sınıfın kurduğu egemenliğin ve sınıf çatışmasının sonucu olarak değil, özerk olarak görüldüğü bir toplumun resmedilmesidir.” (Curtis, 2015: 374)

Sonuç olarak Curtis, Marx’ın kapitalizmle ilgili temel sorunuyla komünal köy sistemi, tarım ve zanaat birliği, durağan toplum ve Şark despotu gibi konuların tam olarak ilişkili olmayan özellikler olduğunu ifade eder.

VII. Max Weber: Siyasal Model Olarak Patrimonyalizm

Max Weber, hukukçu, liberal, politikacı bir babanın ve dindar bir Protestan annenin çocuğu olarak 21 Nisan 1864 tarihinde sanayi burjuvası olan bir ailenin mensubu

olarak dünyaya gelmiştir. Weber, Batı düşünce tarihi içerisinde incelendiğinde önemli bir geçiş döneminde bulunmaktadır (Sunar, 2010: 134). Weber'in 20. yüzyıl sosyolojisindeki konumu ele aldığı konular ile yakından ilişkilidir. Bu konular, Batı uygarlığının temel meselelerini oluşturmaktadır. Ayrıca modern topluma dair umutların bittiği bir dönemde moderniteyi savunması yazılarındaki bir diğer ayırt edici noktadır. 19. yüzyılın sonunda evrimci açıklamaların, pozitivist yaklaşımların ve bu yaklaşımlara göre geliştirilmiş modern toplum açıklamalarının tartışılmaya başlandığı bu dönem içinde düşüncelerini ve sosyolojik perspektifini bu tartışmalara çözüm üretme doğrultusunda oluşturan Weber'in sosyoloji biliminin tarihine bakıldığında bir dönüm noktasını temsil ettiği görülmektedir (Sunar, 2010: 133). Curtis, Weber'in rasyonalite, karizma, meşruiyet, sınıf, konum, yetki ve bürokrasi gibi kavramlar hakkında yürütülen tartışmalardaki ifadelerini, katkılarını ve özgün iç görülerinin göz ardı edilemez olduğunu belirtir. Weber'in bu çalışma içerisinde Şark despotizmini açıklamak için kullandığı kavramın patrimonyalizm olduğunu ifade eder. Batı'nın modernite ve ekonomik kapitalizme geçişi arasındaki zıtlık ve Doğu'da böyle bir hareketlenmenin olmayışının veya ertelenmesinin Weber için önemli olduğunu belirtir. Weber doğunun egemenlik biçimi olarak patrimonyalizm kavramını öne sürer. Bu kavram aşağıda yer alan pasajda şöyle betimlenir:

“Patrimonyalizm otorite, hanedan ailesinin kullandığı kişisel ve bürokratik güce dayanır; bu güç resmi olarak keyfidir ve hükümdarın doğrudan denetimi altındadır. Hanedana bağlı olan gruplar, iktidara talip olma hedefini gütmekle birlikte, uygun koşullara sahip olunca şefin otoritesini zayıflatıp, kendilerine ait bir güç alanı oluşturabilmektedir. Söz konusu durumda patrimonyal otorite tipi, kendinden menkul bir merkezi güç ile onun zayıflıklarını kollayan bir çevre güç (feodal lordlar ya da arazi sahipleri) arasındaki ilişkiye gönderme yapmaktadır. Patrimonyal şef, bu durumda kendi otoritesine yönelen bu potansiyel tehlikeyi elimine etmek zorundadır... Batı, bu gerilimi çözme hususunda kapitalizmin ve modern burjuva toplumunun oluşumuna uygun bir zemin hazırlamışken, Doğu toplumsal etkileşimi elimine ederek yağmacı, despot bir egemenlik geleneği yaratmıştır. Çin, Hindistan, Mısır gibi devasa uygarlıkları örnek gösteren Weber, merkez-çevre geriliminde çevreyi baskılayıcı bir siyasal geleneğin bu toplumlarda başat olduğunu, dolayısıyla patrimonyalizmin bu uygarlıklarda yaygın otorite biçimi olduğunu belirtir.” (Sarıkaya, 2018: 45)

a) Patrimonyalizm

Weber'in düşüncesinde Doğu-Batı uygarlıklarının temel ayırt edici karakteristik özellikleri bürokratik sistemlerin gelişmişliği ve bunun yapısıdır. Weber, siyasal otoriteleri aralarında bulunan nedensel bağlara göre sınıflandırmaktadır. Bu kontekste üç tür otorite tanımı sunmaktadır. Bu otorite tipleri sırası ile akılcı bir temele dayanan yasal otorite, geleneksel temellere dayanan geleneksel otorite ve karizmatik temellere dayanan karizmatik otorite olarak belirtilir (Sunar, 2010: 209). Weber, dile getirdiği yasal otoritenin karşıt noktasında bulunduğunu iddia ettiği geleneksel otoritenin üç temel tipini *gerontokrasi*, *patriarkalizm* ve *patrimonyalizm*

olarak ifade etmektedir. Gerontokrasi dinî topluluklarda görülen yaşlıların yönetimini tanımlamaktadır. Patriarkalizm ise akrabalık temelinde örgütlenmiş bir grubun yönetiminin kalıtsal kurullarla belirlenmiş bir kişi tarafından oluşturulması olarak tanımlanır. Bunların her ikisinin de iktisadi temellerinin mevcut olduğu söylenemez. Weber'in en çok üzerinde çalışmalar yaptığı, fikir ürettiği geleneksel egemenlik türü ise üçüncü tip olan patrimonyalizmdir. Burada ilk olarak seçkin bir grup hakkı olarak ortaya çıkan efendinin otoritesi daha sonra onun mülk edindiği şahsi bir hakka evrilmiştir. Weber'in tasviri ile patrimonyal efendi sahip olduğu bu hakkı iktisadi bir varlık gibi kullanabilir. Yani onu satabilir, teminat olarak rehine koyabilir ya da mirasla bölebilir. Bu egemenliğin en uç noktası sultanizm olarak tanımlanır. Burada idare ve askeri güç bir efendinin şahsi araçları olarak görülmektedir (Sunar, 2010: 210).

Curtis, Weber'in "patrimonyal istihdam" dediği fonksiyonda, kadrodaki kişiler, başlarındaki lidere geleneksel sadakat bağlarıyla bağlı olduğunu ifade etmiştir. "Patrimonyal yönetici, yetkilileri öncelikle nerdeyse tamamen kişisel olarak bağımlı olanlardan, kölelerden, serflerden ve sadakatlerinden mutlak bir şekilde emin olabileceklerinden seçer." (Curtis, 2015: 401) Weber'in patrimonyalizm hakkındaki genel analizlerinde yer alan bir diğer etken de "veraset türü egemenlik" (*Standische Herrschaft*) olarak nitelendirilir. Veraset türü egemenlik, idari kadronun belirli yetkileri ve iktisadi değerleri özelleştirdiği bir patrimonyal otorite tipi olarak tanımlanmaktadır (Curtis, 2015: 402). Weber'e göre patrimonyal ekonominin tamamıyla yöneticinin hakimiyeti altında olduğu düşünce savunulamaz. O bu noktada müdahale ve denetime ilişkin tutarlı model ileri sürmemiştir (Curtis, 2015: 409). Curtis, Weber'in patrimonyal ekonomide parayı almak için özel üstleniciler, resmi yetkililer veya askerler tarafından yerine getirilen siyasi işlevleri, "Doğulu feodalizm" olarak adlandırdığı modelin esası olarak gördüğünü ifade eder. Weber, patrimonyal toplumlarda kapitalizmin gelişimini durduran veya engel olan etkenleri belirtmiştir. Ayrıca patrimonyalizmin egemenliğini sağlayan ekonomik açıdan kullandığı yöntemlerden üç tanesini vurgulamıştır. Weber'in dikkat çektiği yöntemler şöyle tasvir edilmektedir:

"İlk yöntem, ihtiyaçları karşılamak için yerel yönetici tarafından idame ettirilen ve tamamen veya esasen aynı olarak ve zorunlu hizmetler yoluyla yapılan katkılar üzerine kurulu olan *oikos* ekonomisidir. Piyasa sisteminin gelişimi engellenmiştir; para çoğunlukla tüketim için kullanılmaktadır ve bu sebeple kapitalizm ortaya çıkmamıştır. İkinci yöntem, yöneticinin sosyal yönden ayrıcalıklı grupların hizmetlerinden faydalanmasıdır. Bu kişilerin mülkiyet ve üretim kapasitesi, yöneticinin ihtiyaçları için büyük ölçüde önceden satın alınmış olduğundan, bu yöntem de piyasaların gelişimini sınırlandırmıştır. Üçüncü yöntem ise tekellere başvurmaktır. Yine burada da piyasaların gelişim şansı sınırlıdır." (Curtis, 2015: 411)

Michael Curtis, Weber'i açıkladığı sistemde halkın despotik patrimonyal yöneticiye, yerine getirdikleri zanaata, yöneticinin keyfi iradesine ve merkezi otoriteye tabi olduklarını belirtir.

b) Feodalizm ve Prebendalizm

Weber, feodalizmin yalnızca Orta Çağ Avrupası'na özgü olmadığını belirtir. Ayrıca o düşünce yapısı içerisinde malikâneye (*fief*) ve tımara (*benefices*) dayalı iki tür feodalizmi birbirinden ayırdığını vurgular. Bu kontekste Weber genellikle birincisini *feodalizm* ikincisini ise *prebendalizm* olarak tanımlamaktadır (Sunar, 2010: 217). Weber, malikane feodalizminin Batı'da Roma sonrası birbiri ile bağlantılı tarihsel gelişmeler sonucunda meydana geldiğini belirtir. Malikane feodalizmi, belirli bir hizmet (genellikle askerî) karşılığı olarak verilen tımarların yokluğu ile tanımlanmaktadır. Weber'e göre Doğu'da malikâne feodalizmine doğru çeşitli eğilimler meydana gelse de burada *prebendalizm* ağır basmıştır (Sunar, 2010: 218). Weber'in düşüncesi içerisinde Batılı olarak tasvir ettiği malikane feodalizmi ve Doğulu bulunduğu prebendalizmin ortaya çıkış noktaları ve sahip oldukları yapıları aşağıdaki pasajda şöyle açıklanmaktadır:

“Batı'da malikâne feodalizminin doğuşunu Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün özel şartlarına bağlayan Weber Doğulu prebendalizmin doğuşunu da patrimonyal bürokrasinin özel konumuna bağlamaktadır. Weber, Doğu'da patrimonyal devletin tımar sistemine yönelmesini, değişken gelirin riskinin vergi tarımı benzeri bir şekilde bir girişimciye aktarılması ve patrimonyal idarenin ihtiyaçlarının garantiye alınması ile açıklamaktadır. Bu sistem aracılığıyla patrimonyal devlet hükümet gücünün bir derece ve ölçüye kadar belirli bir süre dâhilinde kullanılmasını sağlayarak savaşçıların ve belirli savaş malzemelerinin teminini sağlamakta; sivil yönetimin giderlerini karşılamakta ve kraliyet bütçesine yapılacak vergi ödemelerini güvenceye almaktadır. Bu sebeple prebendalizm, patrimonyal idarenin üzerine bina edildiği ilkelerin sürdürülmesinde ve devletin sürekliliğini sağlamada önemli işlevlere sahiptir.” (Sunar, 2010: 219-220)

Patrimonyal siyasal yapılar, analiz edildiğinde ataerkillikten ve feodal sistemlerden ayrıldığı görülmektedir. Weber'in iki sistem arasında yaptığı ayırım önemlidir. Curtis, Weber'e göre patrimonyalizmin özerkleştirmenin oluşmasını engellediğini ve sultanizmi doğurabilir nitelikte olduğunu belirtir. Patrimonyalizmin bünyesinde takdir yetkisi ve keyfilik unsurları olduğunu da ifade eder (Curtis, 2015: 406). Sonuç olarak Weber için patrimonyalizm, despotizmle bağlantılı bir yapıdır.

c) Despotizm ve İktidar Mücadelesi

Weber'in düşüncesine göre Patrimonyalizm, despotizmin ideal türü olarak ifade edilir. Weber, bu kontekste yetkisinin ilk olarak ordu için insan gücü sağlamak ve vergi toplamakla sınırlandırılmış olan Hindistan kralının oynadığı rolü örnek olarak ileri sürmüştür. Kralın buradaki rolü, ülkedeki dengeyi korumaya çalışmaktır. Bunu da farklı tabakalara mensup memurları kullanarak gerçekleştirir. Böylece herhangi bir çıkar grubuna karşı bağlılık oluşmasına engel olur (Curtis, 2015: 406). Fakat

Hindistan'da patrimonyal prens; bir dönem içerisinde oldukça güçlü olan ancak Brahmanların yardımıyla prens tarafından denetim altına alınan lonca üyeliği ile çatışma halindedir (Curtis, 2015: 407). Prens ve loncaların bu durumu şöyle özetlenebilir:

“Patrimonyal egemenlik, tüccar loncalarının tutumunu, sadece geleneğin idamesi ve loncaların özel ayrıcalıkları tehlike altında olduğunda ciddiyetle dikkate almıştır. Aydınlar yani kültürlü statü grubu, sultanizmi ve sultanizmi destekleyen harem ağası sisteminin değiştirememiştir; aydınlar ve sultanizm arasındaki mücadele iki bin yıl boyunca devam etmiştir. Genel olarak, patrimonyal yönetici çeşitli siyasal ve idari sorunlarla ve olası engellerle karşılaşmıştır. Gücünü muhafaza etmek ve mevcut veya olası engellerin üstesinden gelmek için çeşitli siyasal ve kurumsal araçları kullanmıştır.” (Curtis, 2015: 407)

d) İslam ve Doğu

Weber'in çalışmalarında yer alan altı dünya dininden birisi de İslam'dır. Curtis, Weber'in İslam'a dair yorumlarının büyük bir çoğunluğunun, 1911 ve 1914 yılları arasındaki araştırmalarına ve çalışmalarına dayandığını belirtir. Bu çalışmalarında Weber, “İslam toplumlarının politik ve sosyal yapısı hakkında patrimonyalizm, egemenlik, karizma, feodal toplumlar, bürokrasi, statü grupları ve kapitalizmin gelişimi bağlamında yaptığı analizlerini” ifade eder. Curtis, Weber'e göre İslam'ın asla bir kurtuluş dini olmadığını belirtir. İslam'ın öğrettiği tanrı, merhametli fakat sınırsız yetkiye sahip bir efendidir; tanrının buyruklarının yerine getirilmesi insan gücünün ötesinde değildir (Curtis, 2015: 427).

Weber, İslam'ın temel hükümlerini sıralayarak bu hükümlerin aslında politik karakterde olduklarını ifade eder. Ona göre “topluluğun dış düşmanlara karşı savaşma gücünü arttırmak için kan davalarının sonlandırılması, cinsiyetler arası ilişkilerin düzenlenmesi, tefeciliğin yasaklanması; savaş için vergi toplanması ve yoksullara destek olunması” (Curtis, 2015: 427) politik karaktere vurgu yapmaktadır. Weber'in İslam düşüncesinde siyaset ve din her zaman karşılıklı ilişkilerinde birbirleriyle bağlandı durumdadırlar. Onun düşüncesinde “Muhammed'in gerçekleştirdiği eylemler, özü itibariyle kutsal savaşlar, inanmayanları kendi siyasi otoritesine ve inananların ekonomik üstünlüğüne tabi olmaya zorlamıştır” şeklinde ifade edilir (Curtis, 2015: 428). Weber, dünya dinlerinin rolünü ve bu dinler ile toplum arasındaki etkileşimi ifade etmek için bazı anahtar kelimeler ve kavramlar ileri sürmüştür. Bunlar, “Konfüçyüşçülükte akıl, Hindu dinlerinde kast sistemi ruhu ve Protestanlıkta ahlakıdır. İslam'da ise anahtar kelime savaş ahlakı”dır (Curtis, 2015: 429). Weber'e göre İslam dininin sosyal taşıyıcı olarak savaşçı bir sınıfa aitliği, özerk şehirleri ve bağımsız bir kasaba sınıfını meydana getirmiştir. Bu durum ise Weber'in düşünce yapısında şöyle: “özerk şehrin; kent dindarlığı, meşru özerklik, meslek birlikleri ve siyasal katılımı bağlantılı olduğu Batı'daki gelişimine tezat oluşturduğu” yer almıştır (Curtis, 2015: 430).

Sonuç

16. yüzyıl ile birlikte artık Doğu ile Batı arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Bu dönem içerisinde Doğuyu gezen seyyah ve misyonerlerin sayısı artmıştır. Böylece Doğu hakkında pek çok eser verilmeye başlanmıştır. 17. ve 18. yüzyıl Avrupa düşüncesine hâkim olan eğilimlere bakıldığında ise toplumların kendilerinden başka, farklı toplum ve kültürleri bilme istekleri ve bu yöndeki araştırmaları artmıştır. (Köse ve Küçük, 2015:112) Bu yüzyıllar içinde farklı toplum ve kültürlerin araştırılmasına zemin oluşturan gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler; Reform, Rönesans, Kopernik Devrimi ve coğrafi keşifler gibi yeni bir dünya görüşünün habercisi olan gelişmelerdir. Bunların sonucunda Avrupalılar, Avrupa'nın ötesinde de başka dünyaların bulunduğunu keşfetme fırsatı elde etmişlerdir. Yaşanan bu durumların neticesinde 17. ve 18. yüzyıllarda modern temelleri atılan Oryantalizm çalışmalarının, 19. yüzyılda büyük bir patlama yaşadığını ifade edebiliriz. (Köse ve Küçük, 2015:113)

Edward Said (2017: 12), *Şarkiyatçılık* metninde Şarkiyatın, “Şark ile Garp arasındaki ontolojik ve epistemolojik ayrıma dayanan” düşünme biçimi olduğunu ifade eder. Oryentalist düşünme yapısı içerisinde karşımıza çıkan argümanlardan birisi Doğu Batı karşıtlığıdır. Bu durum Batılı iktidar tarafından meşrulaştırılmış ve dünya Doğu ile Batı olarak iki kutba bölünmüştür. Bu nedenle Batı kendi iktidarını oluştururken karşısına, düşünce dünyasında şekillendirdiği bir hayali doğu çıkartmıştır. Bu ürettiği hayali doğuya kendisinden daha aşağıda sıfatlar yükleyerek hem ötekileştirme işlevini sürdürmüş hem de iktidarını sağlamlaştıracak bir zemin inşa etmiştir (Köse ve Küçük, 2015: 118). Şarkiyatçılık tarihin Batı merkezli okunması olarak Avrupamerkezcilikle beraber ele alınmış ve tartışılmıştır. Doğu'ya Batı'nın üstünlüğü açıklanmaya hatta bilimsel bir realite olarak kabul görmesi gerektiği düşüncesi inandırılmaya yönelik ispatlama çabasına girilmiştir. Batı eleştirisinin akademik çevrelerde güçlenmesini sağlayan durum Batı'nın kendi içinde yer alan modernlik karşıtı ama temelde bunu yeniden meydana getirmeyi hedefleyen revizyonist hareketlerdir (Erkan, 2016: 71).

Aydınlanma dönemine yakından baktığımızda ilerlemecilik ile aynı çizgide yer alan despotizm kavramının etkili olduğunu fark edebiliriz. İlerlemecilik düşüncesi, Batı'nın Doğu'dan ayrı olan konumunu tasvir ederken, despotizm terimi ise Doğu'nun ötekiliğinin vurgulanarak amacıyla kullanılmıştır (Sunar, 2012: 68). Şark despotizmi düşüncesinin yayılmasında etkili olan isim Aydınlanmanın önemli düşünürlerinden bir olan Montesquieu'dür. Düşüncelerini ifade ederken birçok açıdan Bodin'den esinlenen Montesquieu *Kanunların Ruhu* metninde Doğu'nun ana karakterinin despotizm olduğunu iddia eder. Bu iddiasını iklim ve coğrafya açısından bir açıklama getirerek desteklemeye çalışır. Montesquieu'nün bu iddiası tartışmalara kattığı en önemli noktadır. Montesquieu'den sonra Doğu'nun toplumsal yapısı sürekli iklim ve coğrafyaya bağlı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Montesquieu'ye göre despotizm, Doğu'nun kökleri çok derinde olan değişmez

gerçekliğini ifade etmektedir (Sunar, 2012: 70). Bu çalışmada Michael Curtis'in Şarkiyatçılık ve İslam kitabı analizi ile şarkiyatçılık kontekstinde Montesquieu ile başlayıp Weber'e kadar Doğu ve Batı karşıtlığı ile şark despotizmi tartışmaları üzerinde durulmuştur.

KAYNAKÇA

- Curtis, M. (2015). *Şarkiyatçılık ve İslam*. (Çev. M. Çakır). İstanbul: Matbu Kitap.
- Erkan, Ü. (2016). Şarkiyatçılığın Tarihsel, Felsefi Temelleri ve Garbiyatçılık. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 51-76.
- Hentsch, T. (1996). *Hayali Doğu*. (Çev. A. Bora). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Köse, M. ve Küçük, M. (2015). Oryantalizm ve "Öteki" Algısı. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 107-127.
- Said E. (2017). *Şarkiyatçılık*. (Çev. B. Yıldırım). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Sarıkaya, D. (2018). *Sencer Divitçioğlu ve Asya Tipi Üretim Tarzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çorum: Hitit Üniversitesi SBE.
- Sunar, L. (2010). *Karl Marx ve Max Weber'in Doğu Toplumlarına Yaklaşımları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE.
- Sunar, L. (2012). Aydınlanma Döneminde Doğu'ya Bakış: Değişen İlgi ve Söylemler. *Sosyoloji Dergisi*, 3(24), 59-82.
- Şenses, M. (2018). *Edmund Burke: Yüce, Etik ve Devrim*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE.